

INSTITUCIJA TRŽIŠTA I POSTSOCIJALISTIČKA TRANSFORMACIJA GRADOVA U CRNOJ GORI

INSTITUTION OF MARKET AND POST-SOCIALIST TRANSFORMATION OF CITIES IN MONTENEGRO

ABSTRACT The aim of this paper is to point out the issue of mutual dependence of differentiation of market institution and urbanization practice in post-socialist Montenegro. Relying on the existing theoretical and research context, mostly related to the work of the Institute for Sociology and Psychology in Nikšić, this text offers a potential (somewhat different) interpretative framework, based on the postulates of new economic sociology (pronouncing the significance of collective/class interests and values, and the state of the socio-cultural capital). Better understanding of this and similar topics could also be achieved by examining the phenomena of „the problem of the first city“ and „the resource curse“ – also addressed in the paper – despite the fact that this approach will probably lead to the same well-known general findings on hierarchisation and centralization of Montenegrin society. This paper does not oversee the possibility of certain degree of over-determination of given topic/practice in shape of globalist and neo-liberal tendencies which did not bypass Montenegro.

Key words: institution of market, post-socialist transformation, urbanization, Montenegrin society, socio-cultural capital, problem of the first city, resource curse.

APSTRAKT Cilj ovog rada je da se osvijetli pitanje međuslovljenosti profilacije institucije tržišta i urbanizacijskih praksi u postsocijalističkoj Crnoj Gori. Naslanjajući se na postojeći teorijsko-istraživački kontekst, koji je u najvećoj mjeri vezan za rad Instituta za sociologiju i psihologiju u Nikšiću, u tekstu se nudi jedan mogući (donekle drugačiji) interpretativni okvir postavljen na načelima nove ekonomske sociologije (uz isticanje značaja kolektivnih/klasnih interesa i vrijednosti, te stanja sociokulturnog kapitala). Takođe, boljem razumijevanju ove i srodnih tema, moglo bi doprinijeti i izučavanje fenomena „problem prvog grada“ i „prokletstvo bogatih resursa“ – na koje se u radu podsjeća, iako i ovakav pristup vodi poznatim opštim nalazima koji govore o hijerarhizaciji i centralizaciji crnogorskog društva. U radu se ne zaboravlja ni mogućnost određene mjere nad-determinacije date teme/praksi u vidu globalizacijskih i neoliberalnih tendencija koje nijesu zaobišle ni Crnu Goru.

Ključne riječi: institucija tržišta, postsocijalistička transformacija, urbanizacija, crnogorsko društvo, sociokulturni kapital, problem prvog grada, prokletstvo bogatih resursa.

1. Uvod

U posljednje vrijeme pojavilo se više studija koje objašnjavaju temeljne procese koji oblikuju crnogorsko društvo nakon sloma socijalističkog sistema. Među njima se izdvajaju dvije komparativne studije grupe autora. Studija *Post-*

socijalizam: Crna Gora – Rusija (1990–2015) (Vukićević et al, 2016) ukazuje na bitne sistemske, strukturalne i institucionalne promjene, dok je druga posvećena „preobrazbi“ glavnih gradova Podgorice i Zagreba (Svirčić Gotovac, Šarović, ur. 2016). Povezivanje ove dvije teme (procesa) moguće je preko ispitivanja prirode institucije tržišta i osvjetljavanja odnosa međusobnog preoblikovanja društveno-ekonomskog razvoja i urbanizacije, što je i predmet ovog rada. Fokus je na osvjetljavanju značaja urbanizacijskih praksi na profilaciji institucije tržišta, što kasnije sobom donosi niz socio-prostornih konsekvenci – koje potom imaju povratno dejstvo u suprotnom smjeru.

Ovako postavljen problem zahtijeva konstruisanje posebnog konceptualnog okvira koji će biti u stanju da poveže ekonomske, institucionalne i prostorne aspekte društva u kontekstu društvene promjene, odnosno, postsocijalističke transformacije. Pritom, taj konceptualni okvir mora biti adekvatan konkretnom društvu, stoga se u ovom radu teorijski dio konstantno dograđuje uporedo sa iznošenjem činjenica o crnogorskom društvu.

Nakon teorijskog pozicioniranja i određenja ključnih pojmova (tržišta kao institucije i sociokulturnog kapitala), ukazuje se na moguću nad-determinaciju ovih odnosa pod neoliberalnim i globalizacijskim uticajima na društveno-ekonomski razvoj. Potom se u radu ocrta priroda crnogorske ekonomije, povezujući njene karakteristike sa procesima urbanizacije. Da bi se u centralnom poglavlju i njegovom potpoglavlju sagledale posledice postsocijalističkog preoblikovanja: modela razvoja – institucije tržišta – sociokulturnog kapitala – urbanizacije. Glavno zapažanje je da se ti procesi odvijaju u znaku sveobuhvatne centralizacije i polarizacije crnogorskog društva. U zaključku se ukratko preispituje adekvatnost ovakvog pristupa temi, daju preporuke za temeljnije istraživanje ove teme, te se izdvajaju neke implikacije za javne politike i održiviji društveno-ekonomski razvoj.

2. Osnovna teorijska polazišta i interpretativni okvir

U nastojanju da se osvijetle dati aspekti postsocijalističke transformacije u konkretnom – crnogorskom društvu, teorijsko polazište nalazimo u načelima nove institucionalne ekonomije i nove ekonomske sociologije. Međutim, u trenutku kada se u radu želi osvijetliti, na primjer, uticaj neoliberalnog modela razvoja – koji u velikoj mjeri određuje prirodu postsocijalističke transformacije u Crnoj Gori, pozivamo se na Harvijevu (2012; 2013) neomarksističku teoriju. Iz ove teorije korijene vuče i regulaciona teorija, koja: sa izvjesnim varijacijama, predstavlja dominantni makro-okvir razumijevanja promjene pozicije gradova u savremenom, globalnom, kapitalističkom društvu (Petrović, 2014). Takođe, kada se u radu govori o dihotomijama: lokalno – globalno, rast – razvoj, endogeno – egzogeno; ili o brendiranju gradova, te džentifikaciji, inspiraciju za interpretaciju tih procesa nalazimo u studijama koje za konceptualni okvir imaju upravo regulacionu teoriju, koja se na određenim analitičkim nivoima dopunja pojmovima nastalim u oblasti institucionalne ekonomije (npr. teritorijalni ka-

pital) ili određenim kompatibilnim sociološkim pristupima (Petrović, 2009; 2014). Primjera radi, kada se u ovom radu govori o sociokulturnom kapitalu (koncept koji je svojstven ekonomskoj sociologiji), imamo na umu da se „meke“ dimenzije teritorijalnog kapitala – objašnjavaju upravo putem nekih varijacija ovog koncepta. Može se reći da je na sličan način i regulaciona teorija implicitna ovom radu.

Obnavljanje interesovanja za institucije i zaokret ka institucionalnom pristupu jedan je od snažnijih trendova u osvježenju i osnaživanju ekonomske teorije nakon što je neoklasična teorija zapala u teškoće sa interpretacijom negativnih efekata (neo)liberalne privrede (Cvejić, 2011: 64). Nova institucionalna ekonomija (novi institucionalizam) u tom smislu ide do same srži pitanja razvoja (Todaro, Smit, 2006: 126). Institucije ovdje uključuju imovinska prava, cijene i tržišne strukture, novac i finansijske institucije, preduzeća i industrijske organizacije i odnose između države i tržišta. Osnovna poruka novog institucionalizma je da će čak i u neoklasičnom (neoliberalnom) svijetu uspjeh ili neuspjeh napora ka razvoju zavisiti od prirode, postojanja i ispravnog funkcionisanja osnovnih institucija države (Ibid.). Za potrebe ovog rada, koji se bavi institucionalnom promjenom (postsocijalističkom transformacijom – s posebnim interesovanjem za transformaciju gradova) najznačajnije je Nortovo (North, 1990) isticanje značaja promjene relativnih cijena ili „ukusa“, za bilo koju institucionalnu promjenu. Prema ovom autoru: „Institucije se menjaju, a fundamentalne promene relativnih cena predstavljaju najvažniji izvor te promene. Oni koji nisu ekonomisti, a možda i neki ekonomisti, teško mogu da razumeju zašto se naglasak stavlja na relativne cene. Međutim, promene relativnih cena menjaju podsticaje za pojedince koji se nalaze u interakciji, a jedini drugi izvor promene jeste promena ukusa“ (Nort u Bojanić, Mladenović, 2010: 80), dodajući da promjene relativnih cijena predstavljaju: „(...) maksimizirajuće težnje delatnika (političkih, ekonomskih i vojnih) koje dovode do promene relativnih cena, a time i do institucionalne promene. Proces zahvaljujući kome delatnik stiče znanja i veštine, promeniće relativne cene menjanjem troškova vezanih za procene i sprovođenje, kao i menjanjem troškova i dobiti od novih pregovora i ugovora“ (Ibid.). O promjeni relativnih cijena (npr. promjene u odnosu između faktorskih cijena: zemlje i rada, rada i kapitala ili kapitala i zemlje) u ovom radu ćemo govoriti na makro nivou, odnosno uzimajući u obzir sistemske promjene koje ih uslovljavaju. Pojam ukusa, ostaje nerazjašnjen i u Nortovom pristupu, no sigurno je da je i on pod ovim uticajima: „Promene relativnih cena bivaju filtrirane kroz postojeće mentalne konstrukte koji oblikuju naše shvatanje tih promena. Jasno je da same ideje, kao i način na koji se one shvataju, igraju ključnu ulogu. Tačna mešavina koja se dobija zahvaljujući tim elementima – promeni cena i ideja – i dalje je u velikoj meri nerazjašnjena“ (Nort u Bojanić, Mladenović, 2010: 81). *Ukus* u ovom radu odnosi se/koristi u objašnjenju promjene preferencija i navika u smjeru novih oblika potrošačkog društva u postsocijalističkoj transformaciji.

2.1. Institucija tržišta i tržište u prostoru

Tržište je osnova svakog kapitalističkog sistema (Svedberg, 2006). Sama institucija tržišta, iako svakako da ima svoju specifičnost i može se odrediti po sebi, zapravo se formira iz postojanja drugih institucija. Ili kako je kroz metaforu definiše Daglas Nort, ona je „vreća pomiješanih institucija“ (1990: 69), a istovremeno i glavna ekonomska institucija (Cvejić, 2011). Ona se može posmatrati i kao formalna i kao neformalna institucija, tako da istovremeno ima i institucionalni i institucionalizujući karakter. Institucija tržišta egzistira uglavnom u sklopu ekonomskih instucija, ali i onih političkih i administrativnih za koje se kaže da nisu ekonomske – ali su ekonomski relevantne. Ona zavisi i od određenih praksi i procesa (npr. privatizacija, restitucija, eksproprijacija, potrošnja). Ove veze imaju još veću težinu u tranzicionim društvima gdje kretanja u političkim i ekonomskim institucijama zahvataju sveobuhvatnu društvenu transformaciju, zapravo – radi se o složenom odnosu preoblikovanja (Štulhofer, 2000). Prije svega, na profilisanje institucije tržišta utiče tip države, odnosno model razvoja, u kojoj se ona formira (Polanji, 2003; Lučev, Babić, 2013; Đorić, 2018). Pa tako, za interpretaciju nekih aspekata postsocijalističke transformacije gradova u Crnoj Gori, biva jako bitno u kojoj mjeri neoliberalni model razvoja i *potržišnja* svih segmenata društva nad-determiniše instituciju tržišta i sprečava „autohtoni“ razvoj institucija koje tržište podupiru. Ovi odnosi se jasno očituju i u prostoru, odnosno u vidu urbanizacije koji proizilazi iz takvog modela razvoja.

Tržište u ovom radu definišemo kao društvenu instituciju koja u uslovima potražnje i konkurentne ponude daje okvir društvenog djelovanja ekonomske razmjene. U definiciji se uviđa uticaj više pristupa – od nove institucionalne ekonomije i nove ekonomske sociologije, u kojima je često isticano da na tržište treba gledati kao na „instituciju koja olakšava razmjenu“ (npr. Coase, 1988: 8), do veberijanskog pridavanja značaja konkurenciji u tržišnim aktivnostima. No, i ovdje valja napomenuti da je bila česta pojava da upravo neoliberalni koncept, ponudu, potražnju i konkurenciju svodi na vještačke i institucionalno stvorene monopole (Harvi, 2012; Marinković, Ristić, 2014; Lučev, Babić, 2013). Ovakva definicija omogućuje, tačnije – ne sprečava: raspravu o tržištu uopšteno, sa mogućnošću da se uzimaju primjeri bilo kojeg specifičnog tržišta; ispitivanje njegove formalne i neformalne strane, sagledavanje opšte logike ili organizacije ekonomskih aktivnosti; takođe daje potrebnu širinu da se omogući tumačenje dvosmjernog odnosa/preoblikovanja sociokulturnih i ekonomskih aspekata društva, sa mogućnošću uključivanja interesa (kao i odnosa društvene moći) u analizu. No, za potrebe ovog rada, najvažnije je da se svaki aspekt iz ove definicije može sagledati i kroz „prostor“, odnosno urbani razvoj.

Već u prvim godinama postsocijalističke transformacije, pojavljuju se autori koji u središte svojih istraživanja smještaju proučavanje efekata koje su privatizacija i restitucija kao institucionalne transformacije imale na postsocijalistički urbani razvoj, tvrdeći da su ova dva procesa predstavljala glavne preduslove za prelazak na tržišnu ekonomiju (Strong et al., 1996, prema Nedučin,

2014). Po uzoru na ovu studiju pojavile su se i druge koje govore o tome da su se ova dva procesa, iako ne istom dinamikom i ne sa istim efektima, odigrala gotovo u svim postsocijalističkim društvima (Nedućin, 2014). Ovdje se prije svega misli na privatizaciju državnih/društvenih stanova i restituciju ili reprivatizaciju prethodno konfiskovanih i nacionalizovanih nekretnina. Pozitivne strane ovih procesa s aspekta rezultirajućih urbanih promjena bile su razvoj tržišta nekretnina, veća ponuda stanova i pojava mobilnosti društva. Negativne su se odnosile na stvaranje „dobitnika“ i „gubitnika“ tranzicije: „s obzirom na to da su najbrže otkupljeni kvalitetni i centralno locirani stanovi u kojima je po pravilu živela državna nomenklatura i koji su u sledećoj iteraciji dostigli izuzetno visoke cene, proces privatizacije je posredno doveo i do prostornog raslojavanja stanovništva, baziranog na kupovnoj moći.“ (Nedućin, 2014: 40). Restitucija je imala različite efekte, u odnosu na specifične zakone, u različitim državama. Za Crnu Goru je specifično da je Zakon o restituciji mijenjan nekoliko puta, te da su prve dvije verzije, kao što je to slučaj i sa privatizacijom Stambenog fonda, u praksi značile još jedan oblik „konverzije političkog u ekonomski kapital“ (Lazić, 2011).

U svakom slučaju, sve ovo uticalo je i na razvoj tržišnih mehanizama/praksi, kao i što je oblikovalo sve ono što čini instituciju tržišta uopšte. Stvoreni su preduslovi za privatno investiranje i postepeno otvaranje ekonomije. Usled nedostatka sopstvenih sredstava, koja bi se investirala u novonastale mogućnosti, počinje promovisanje i privlačenje stranih investicija, koje dolaze u paketu s neoliberalnim političkim praksama. Strani investitori, kojima su dopala najvrijednija državna preduzeća i imovina (Lazić, 2011), imali su veliku ulogu u pozicioniranju i stvaranju konkurentnosti postsocijalističkih gradova u okviru globalnog poretka (Hamilton, Carter, 2005, prema Nedućin, 2014: 42), što je dalje uticalo kako na urbani razvoj, tako i na razvoj institucije tržišta. Osim toga:

„Strani investitori su takođe privatizovali i veliki broj državnih preduzeća sa osnovnim motivom kupovine tržišta i/ili atraktivnih lokacija, dok se izvozna orijentisanost novih proizvodnih kapaciteta pojavila tek u kasnijem periodu. Priliv stranog kapitala imao je velikog uticaja ne samo na ekonomski oporavak, već i na restrukturiranje gradskog prostora. Mogućnosti za ostvarivanjem velikog profita kroz ulaganja u do tada deficitarne poslovne, maloprodajne i stambene objekte na liberalizovanom tržištu nekretnina koje, za razliku od zapadnoevropskog, još uvek nije bilo zasićeno ponudom, pretvorile su najatraktivnije i slobodne gradske lokacije u velika gradilišta. (...), čime otpočinje period marketizacije gradskog prostora.“ (Nedućin, 2014: 43).

Imajući u vidu navedeno, može se zaključiti da je „ekspanzija tržišta nekretnina ključna dimenzija transformacije“ (Petrović, 2009: 229), a za posledicu imala je „zapostavljenost socijalne dimenzije urbane politike i prava na grad“ (Petrović, 2009: 225). Na neke posledice ovih procesa po sociokulturni kapital ukazaćemo u narednom poglavlju, a potom se fokus rada vraća na posledice neoliberalnog modela razvoja postsocijalističke Crne Gore.

2.2. *Sociokulturni kapital*: šta zida zgrade i određuje njihovu posjećenost?

Za potrebe ovog rada, preuzećemo definiciju koju daje Aleksandar Štulhofer. Sociokulturni kapital je „interpersonalna stvarnost povjerenja, reciprociteta i ograničene solidarnosti, odnosno njihovog deficita“ (2000: 58). Ovu definiciju, nakon izlaganja jednog modela kulturne evolucije, autor dopunjuje: „SKK jest klaster usvojenih normi, vrijednosti i vjerovanja dominantan u specifičnoj skupini/zajednici, koji se prenosi socijalizacijom“ (Štulhofer, 2000: 65). Ovako definisan sociokulturni kapital, uz isticanje značaja triju osnovnih neformalnih institucija i sa direktnim kombinovanjem pojmova zavisnosti od pređenog puta i ukorijenjenosti, se u mnogome poklapa s Patnamovim pojmom socijalnog kapitala (Patnam 1993: 167, prema Štulhofer 2000), ali daje veću mogućnost za propitivanje povratnog preoblikovanja neformalnih institucija pod uticajem onih formalnih/formalizovanih na koje ove utiču. Ove institucije oblikuju ili blokiraju društvene promjene uopšte, što se jasnije primjećuje iz Patnamovih kasnijih radova (2008).

Ovakva definicija *sociokulturnog kapitala* ističe onaj *specifični dio društvenog kapitala* koji ovom konceptu omogućuje da se: lakše stvori veza između mikro (npr. individualne strategije odabira mjesta stanovanja, ili, recimo, stilova potrošnje) i makro (npr. odnos sociokulturnog kapitala i rezidencijalne segregiranosti) nivoa analize; izađe iz metodološkog individualizma i da se u analitički diskurs uvede pojam grupnih interesa ili uticaja društvene moći pri interpretaciji prirode institucija. Pritom, moguće je sagledati kako se ovi odnosi odigravaju u prostoru, i kako na njega utiču, što je dio i ovog rada. Ovdje je moguće primijetiti određenu sličnost ovakvog pristupa sociokulturnom kapitalu s pojmom teritorijalnog kapitala. To će biti slučaj i u petom poglavlju (Odnosi lokalnog, regionalnog, te globalnog i (re)brendiranje gradova), međutim taj pojam ne uvodimo direktno u interpretativni okvir zbog njegove najčešće usmjerenosti na strateško planiranje „gradova“ (mada bi se moglo reći da se ovaj rad zanima za posledice loših strategija razvoja), a cilj ovog rada ne širi se dalje od opisa odnosa preoblikovanja onoga što formira instituciju tržišta i postsocijalističke transformacije gradova.

Dakle, „budući da je sociokulturni kapital tkivo neformalnih institucija unutar vremenski i prostorno omeđene društvene zajednice, proces njegove konstrukcije poklapa se sa razvojem neformalnih normi i institucija“ (Štulhofer, 2000: 59). Istovremeno, sociokulturni kapital povezuje „zajednice“ iznutra i razlikuje ih od okoline, i time biva odgovoran za izgradnju kulturnih markera i utiče na stvaranje vrijednosnog konsenzusa. Na taj način: „akteri postaju ovisni o matičnoj sredini, motivirani da upravo unutar nje institucionaliziraju svoje interese.“ (Štulhofer, 2000: 66). Na isti način se izgrađuju i elementarna kooperativnost i odnosi povjerenja – koji su neophodni za bilo kakvu tržišnu aktivnost i društveno-ekonomski razvoj uopšte. Međutim, loše strane postsocijalističke transformacije (institucionalni vakum, vrijednosno-normativna disonanca, privatizacija po mjeri ličnih interesa ljudi bliskih vlasti itd.) učinile su da se stanje sociokulturnog kapitala, kao i ekonomski razvoj, danas nalazi u lošoj ravnoteži i

biva „izvitoperen“. Zbog toga ovdje treba podsjetiti da postoje teorije socijalnog kapitala čiji je naglasak na „socijalnoj privilegovanosti pojedinaca“ (Burdije) ili, recimo, koruptivnim „mrežama“ koje se mogu „preplesti“ oko formalnih institucija (Vulkok), isključujući tako ostale članove društva iz procesa oblikovanja institucija.

Društvena stratifikacija koja u vrijeme socijalizma nije bila diferencirana kao u kapitalističkim gradovima, produbljena je tokom postsocijalističkog perioda, a takođe su se promijenili i njeni prostorni obrasci. Ako bismo nastojali da ovu situaciju interpretiramo u neomarksističkom ključu, to bi se moglo kretati u sledećem pravcu: „To je geografija koja rasipa nekada relativno čvrsto integrisane i solidarne zajednice, kao što su one u pred-osmanovskom Parizu, Ist Endu, Park Sloupu, Čelziju, Harlemu, Glazgovu, Aper Vest Sajdu, Harlemu, da bi ih razmestila (kao u igri biopolitike) na veoma različita mesta. Time se, zapravo, rasipa mogućnost otpora neoliberalnim urbanističkim praksama. Još više, time se dovodi u pitanje pravo na grad, koje Harvi definiše kao 'polaganje prava na neku vrstu oblikujuće moći nad procesima urbanizacije, nad načinima na koje se naši gradovi grade i obnavljaju, i činiti to na fundamentalan i radikalna način' (Harvi, 2013: 27)“.

Dalji zadatak bi bilo izučavanje u prostoru skrivene ideologije ili matrice dominantnih (konsenzusom prihvaćenih, socijalizovanih ili nametnutih) vrijednosti/normi koje zidaju zgrade i regulišu njihovu posjećenost (up. Štulhofer, 2000: 17).

2.3. Neoliberalni pristup razvoju: teorija i praktični učinci

Neoliberalizam je teško odrediv pojam. Njegova toliko česta upotreba daje mnoštvo pripisanih značenja koja su prilično neujednačena. U najprijemčivijem smislu, neoliberalizam jednostavno označava izbor tržišno usmjerenih politika u specifičnom kontekstu (Lučev, Babić, 2013). Neoliberalizam se nerijetko opisuje i kroz alternativnu terminologiju koja uvijek sobom nosi određenu konotativnost ili uže značenje: tržišno orijentisana ekonomija (Liberal Market Economy – novi institucionalizam); reganizam/tačerizam; tržišni fundamentalizam; sve do posve pežorativnih odrednica koje uglavnom ciljaju na loše efekte ovog modela kapitalizma kome se dodaju epiteti – divlji, darvinovski, nehumani, burazerski itd.

Kada se govori o praktičnim implikacijama, česta odrednica je Vašingtonski konsenzus. No, i ovdje se javlja mnogo nedoumica. Preporuke za javne politike koje su dolazile iz Vašingtona posle 1980-ih, odražavaju pristup slobodnog tržišta ka razvoju koji je tih godina pratio MMF, Svjetska banka i ključne američke vladine agencije, a sažeo ih je na svega 10 tačaka Džon Vili-jamson (John Williamson). Neuvjerljivost ovog modela, koji je „oproban“ u mnogim zemljama, rezultirala je „Novim konsenzusom“ (Santjago) (Todaro, Smit, 2006) koji ne odstupa od osnovnih postulata po pitanju „slobodnog“ tržišta, ali, na primjer, uvažava potrebu za većom ulogom vlada u razvoju.

Neki autori primjećuju konzistentne grupe „vašingtonskih“ preporuka od 1980-ih do 2000-ih: „(a) stremljenje makroekonomskoj stabilnosti kontroli-rajajući inflaciju i smanjujući fiskalne deficite; (b) otvaranje ekonomija ostatku svijeta kroz trgovinu i liberalizaciju kapitalnog računa te (c) liberalizaciju domaćih tržišta faktora proizvodnje i finalnih proizvoda kroz privatizaciju i deregulaciju“ (Gore, 2000: 789, 790, prema Lučev, Babić, 2013: 2). Ovo shvatanje čini se uvjerljivim, no usprkos razrađenosti, nije pravilo, niti je dovoljno specifično. Primjera radi, u kontekstu ranih reformi postsocijalističkih zemalja i kejnzijanska i nova institucionalna i friedmanovska misao preporučala bi neku formu otvaranja tržišta i privatizacije s obzirom na prirodu izlaska iz centralno-planskog sistema (Lučev, Babić, 2013: 2). Tako da bi bila stvar slobodne interpretacije o kojem se modelu razvoja radi u određenom slučaju, a posebno je pitanje višestruka mogućnost primjene predloženih mjera, sa još više mogućih posledica po opštu društvenu organizaciju.

U zavisnosti od toga u kojoj mjeri određena država prihvati postulate neoliberalnog modela razvoja, u istoj mora biti spremna da se odrekne institucionalnih mehanizama koordinacije tržišta na raznim nivoima, pa tako i demokratska participacija u smislu uticaja na oblikovanje institucija neminovno mora slabiti. Ne treba zaboraviti da postoje cijele teorije (npr. teorije zavisnosti; teorija svjetskog sistema) koje govore i o spoljnom nametanju neoliberalnih politika. Takođe, regulaciona teorija gotovo po pravilu ima oštar stvav prema neoliberalizmu. Izričit je i Slobodan Vukićević:

„Zastupnici neoliberalnog koncepta tvrde da im je osnovni cilj da se društvo oslobodi totalitarizma socijalističke državne-društvene svojine, a svojim konceptima privatizacije u kojima inaugurišu odnose posjedovanja, prisvajanja raspodjele i razmjene direktno uspostavljaju svojinu kao *pretpostavku totalizacije vlasništva* nove klase sa mnogo naglašenijim elementima eksploatacije i monopopla u raznim vidovima nego što je to bila u vrijeme socijalističke državno-društvene svojine. Zakoni u postsocijalizmu utemeljeni na neoliberalnom konceptu imaju dvostruko dejstvo: prvo, osiguravaju neprestano *jačanje monopola* – političkog i ekonomskog – nove klase, i drugo, podređenim i osiromašenim slojevima i srednjoj klasi stvaraju *apsolutnu zavisnost* od vlasti. U postsocijalizmu se odvija *nelegalna i nelegitimna kombinacija neoliberalne ekonomije i državne regulacije (podržavljenje privrede i privatizovanje države sa partijskom dominacijom.*“ (Vukićević et al, 2016: 75).

Bilo kako bilo, moguće je prepoznati jako puno oblika na kontinumu od institucionalnog monizma (podređenost svih institucija jednoj – tržištu) do institucionalnog pluralizma (institucija tržišta se gradi uvažavanjem svih institucija nekog društva). Neki autori razlikuju: „laissez-faire liberalnu ekonomiju, socijalnu tržišnu ekonomiju karakterističnu za kontinentalnu Evropu, posebno Nemačku, socijalnodemokratski kapitalizam skandinavskog tipa, socijalističku tržišnu ekonomiju kineskog tipa, ili tržišni socijalizam kakav je teorijski fundirao Branko Horvat (1982)“ (Đorić, 2018: 619). Drugi autori (Hall i Soskice, 2001, prema Lučev, Babić, 2013: 8) tvrde da je dovoljno razlikovati dva tipa

kapitalizma (*liberal market economy* – poput SAD i Velike Britanije; te *coordinated market economy* – poput Njemačke i skandinavskih zemalja) da bi se sagledale socijalne posledice neoliberalnog modela razvoja – za šta daju i mnoštvo komparativnih primjera (Ibid).

Različiti modaliteti implementacije neoliberalizma kao teorijski nejasnog i heterogenog modela oposredovani su prostorom – imaju svoje jasne prostorne dimenzije: „Iako su neoliberalni zahtevi za ekonomskom racionalnošću vidljivi kroz koncepte deregulacije (tržišta rada), privatizacije (javnog sektora i javnih prostora), fleksibilnosti, liberalizacije (trgovine), „marketizacije“ (društva) (Birch and Mykhnenko, 2010: 5) i ograničavajuće uloge države i njenog intervencionizma, ove ključne reči neoliberalizma svoju konačnu formu ispoljavaju u prostornim (i geografskim) dimenzijama.“ (Marinković, Ristić, 2014: 120). U tom smislu se tvrdi da džentrifikacija može poslužiti kao šira paradigma za razumijevanje neoliberalnog kapitalizma (Ibid). U narednim poglavljima na-vešćemo nekoliko primjera iz Crne Gore za tu tvrdnju.

3. O prirodi crnogorske ekonomije i njena projekcija u prostoru

Prema neoinstitucionalnom smislu riječi, Crna Gora se može smatrati velikom državom. *Velikom* državom je uobičajeno zvati one države u kojima javni rashodi prelaze polovinu bruto domaćeg proizvoda. Kao što je poznato, velika država je krupna prepreka razvoja tržišta i privrednog rasta/razvoja (Štulhofer, 2000). Naročito ako imamo u vidu tok postsocijalističke transformacije (Vukićević at al, 2016; Čeranić, 2013), te da se 10% do 20% (zavisno od godine do godine) tih rashoda finansira javnim zaduživanjem, i pored velikih poreskih opterećenja (npr. „rad“ se oporezuje i do 70%) koja ograničavaju preduzetnički zamah, kao i sve ostale moguće *endogene faktore razvoja* (Todaro, Smit, 2006: 131–145). Istovremeno, otvorenost crnogorske ekonomije domaćoj privredi donosi preveliku i prejaku konkurenciju, te pretjeran uvoz – koji je pokriven izvozom svega oko 16% (monstat.org). Tome doprinose i mnogi sporazumi (CEFTA; EFTA; i razni sporazumi bilateralnog tipa) koji profilisu sve ono iz čega se institucija tržišta formira.

Osim što je liberalizovana i otvorena, na primjeru Crne Gore, možemo govoriti i o aglomeracijskim ekonomijama (Todaro, Smit, 2006). Aglomeracijske ekonomije se pronalaze u dva oblika: (1.) Ekonomije urbanizacije su uticaji povezani sa opštim rastom koncentrisane geografske regije, (2.) Lokacijske ekonomije su uticaji koje su preuzeli određeni sektori ekonomije, kao što su finansije ili automobili, budući da oni rastu unutar jednog područja (Ibid). Naravno, ovo su uslovne, donekle i metaforične, odrednice crnogorske ekonomije. Ove pojmove „ekonomisti regionalisti“ koriste da objasne procese, pogotovo one neformalne, na nivou gradova i, ređe, stilova poslovanja. Ono na šta se želi ukazati, dajući sada ovim pojmovima značenje na makro nivou (nivo ukupnog ekonomskog podsistema) jeste da upravo urbanizacija određuje prirodu crnogorske ekonomije. Nadalje, brzina rasta srednje regije (odnosno – Podgo-

rice), kako preko uticaja relativnih cijena, tako i preko stvaranja specifičnog sociokulturnog kapitala, podvodi instituciju tržišta pod svoje principe i svoju teritoriju, iako, jasno je, kao takva ima reperkusije na cjelokupni društveno-ekonomski razvoj. Jednostavnom analizom dokumentacije i propisa (za čiju interpretaciju ovdje fali mjesta) lako bi se dalo primijetiti da je to model razvoja za koji se država odlučila. Dovoljna je ilustracija da se svake godine više od polovine državnog kapitalnog budžeta utroši za radove na toj teritoriji. Drugim riječima, model razvoja u Crnoj Gori je zasnovan na principima koji su racionalni iz ugla pojedinih preduzeća, ili pak nekih sektora privrede, ali posledice po (ne)ravnomjeran regionalni razvoj i profilaciju institucije tržišta ukazuju da to ne smije biti u temelju modela razvoja. Logika ovih principa se može opisati na sledeći način:

„Kada su troškovi transporta značajni, korisnici outputa industrije mogu imati korist od bliske lokacije, kako bi uštedjeli na ovim troškovima. Ova korist je vrsta veze unaprijed. Osim toga, firme iz istih ili srodnih industrija mogu imati korist od toga što su smještene u istom gradu, tako da sve one mogu privući široki *pul* radnika sa specifičnim vještinama koje se koriste u tom sektoru, ili iz specijalizirane infrastrukture. Ovo je vrsta veze unatrag. Radnici sa specijaliziranim vještinama koje odgovaraju industriji također više vole da budu smješteni tamo kako bi mogli lako pronaći novi posao ili biti u poziciji da iskoriste bolje mogućnosti“ (Todaro, Smit, 2006: 302).

O prethodno pomenutim problemima će biti više riječi u narednim poglavljima. Ovdje ćemo navesti još nekoliko primjera koji idu u prilog tezi da karakteristike urbanizacije u mnogome određuju prirodu crnogorske ekonomije. Turizam – sa izgradnjom potrebne infrastrukture i „smještajnih kapaciteta“, građevinarstvo i poslovi s nekretninama, te izgradnja putne i komunalne infrastrukture su okosnica crnogorske privrede. Ovdje ostavljamo po strani poljoprivredu, koja uzima učešće od oko 9% u bruto domaćem proizvodu, kao i industriju – oko 15% (ostali podaci dostupni na: www.monstat.org), gdje proizvodnja sirovinskih ingota u Kombinat u aluminijuma u Podgorici čini većinu u tom udjelu. Veliki problem crnogorske ekonomije je što su svi ovi sektori previše podložni konjunktornim, trendovskim i sezonskim nestabilnostima, koje, osim poznatih problema poput „ljepljivosti cijena“, (npr. u turizmu: cijene rastu usled povećane sezonske potražnje, ali se srazmjerno ne smanjuju van tog ciklusa) i sl. – koje sobom nose, najčešće nijesu postavljeni na principima održivosti. Uzećemo za primjer gradnju stanova za prodaju na tržištu. Veliki ekonomski multiplikatorski efekat čini da cijela privreda (od banaka, preko raznih izvođača radova i države koja naplaćuje razne takse i poreze, do trgovine) jedno vrijeme ima izuzetne koristi, no poznato je da je to sektor sa ograničenim dometom, te da često, ekonomskim žargonom rečeno, „jede resurse“. Slična je situacija i sa izgradnjom putne infrastrukture, koja se gradi iz Budžeta (odnosno zaduživanjem Džave) a odlikuju je projekti (npr. megalomanski projekat autoputa) koji nijesu usaglašeni s privrednim aktivnostima i mogu proizvesti sindrom „prokletstva bogatih resursa“ – pa je tome posvećeno potpoglavlje ove teme.

Ne treba zaboraviti ni problem „potrošnje“ koji se javlja kao „urbana“ pojava u postsocijalističkoj transformaciji gradova, a u širokom kontekstu neoliberalne globalizacije, gdje sad i globalna kretanja kapitala i zainteresovanost multinacionalnih kompanija (ili pak „sumnjivog“ kapitala sa Istoka) igraju ulogu u stvaranju savremenog potrošačkog društva. Što je uostalom karakteristika gotovo svih postsocijalističkih društava (Nedućin, 2014). Usled priliva stranog kapitala, a istovremenog velikog zaduživanja države, te velike cirkulacije novca među građanima, stvaraju se novi oblici *ukusa*. Jasno je da su ovi procesi u odnosu preoblikovanja sa mnogim *faktorskim relativnim cijenama*, i nadalje sa određenim institucijama (Nort u Bojanić, Mladenović, 2010). Uz to, simultano se odigrava i proces deindustrijalizacije, ekonomsko restrukturiranje i tercijarizacija lokalne privrede (Nedućin, 2014). Ilustrovaćemo pomenuti odnos kroz nekoliko primjera. Deindustrijalizacija je za mnoge u jednom trenutku značila, osim gubitka posla, i veliku otpremninu; masovna vaučerska privatizacija je, takođe, za mnoge značila nenadanu dobit – kao što je to slučaj i sa, iz toga proisteklim, berzanskim mešetarenjem; pojavila se mogućnost dobijanja dugoročnih kredita; usled velikog interesovanja, pogotovo ruskih „investitora“, (kao i novonastale institucionalne mogućnosti – prodaje zemlje strancima) veliki broj građana nepojmljivo zarađuje prodajući porodičnu zemlju ili, recimo, stan na primorju. Osim po *ukus – promjene relativnih cijena – institucionalne promjene*, sve ovo ima i šire, kako društvene, tako i prostorne posledice. Nove potrošačke potrebe prouzrokuju ekspanziju i internacionalizaciju maloprodaje, jer su „aspiracije reafirmisane srednje klase za dostizanjem zapadnoevropskog načina života vrlo brzo prevazišle ponudu malih lokalnih prodavnica“ (Nedućin, 2014). Posledično, na mjesto mnogih industrijskih pogona, stvaraju se moderni tržišni centri (najčešće sa prefiksom „city“), ili pak cijeli novi stambeni kompleksi. Jedan od primjera je i „City kvart“ u Podgorici koji je izgrađen na mjestu velikog industrijskog pogona „Radoje Dakić“ (šire u narednim poglavljima).

3.1. Efekat „prokletstva bogatih resursa“

Većina zemalja koje se opisuju kao proklete svojim bogatim resursima imale su izobilje nafte ili ruda, i u nekim slučajevima poljoprivrednih dobara koje su masovno izvozile, a ipak nijesu uspjele da ostvare dugoročan rast/razvoj. No, ono što je u tom smislu značajno za crnogorski kontekst nijesu problemi nastali prekomjernim izvozom sirovina (iako se izvoz Crne Gore svodi na izvoz aluminijumskih ingota, periodično struje i, do skoro, drvene građe – dakle sirovina). Svakako da to doprinosi jačanju efekata ovog sindroma, ali ključni razlog zašto se osvrćemo na iskustva ovih zemalja vezan je za velike prilive sredstava koje su se za kratak period slile u crnogorski sistem, a koja ne dolaze iz realnih ekonomskih aktivnosti. Treba napomenuti da i „pritajeni“ izvoz, koji dolazi kroz turizam i prodaju nekretnina stranim investitorima; kao i strane investicije van realnog sektora, takođe, u određenoj mjeri pojačava te efekte.

U fokusu Autovih (Richard M. Auty) analiza su rudama bogate zemlje koje izuzetno loše posluju nakon 1973. godine (Auty in Atkinson, Dietz, Neu-

mayer, eds. 2007). Zaključivši da je očigledno veliki politički izazov za vlade da odole pritisku da se priklone toj privremenoj dobroj sreći na tržištu resursa kojim raspolažu, tako da pretjerana domaća apsorpcija prihoda postaje zapravo okidač za potrošnju koja vodi efektima tzv. Holandske bolesti. Jedan od mehanizama prokletstva bogatih resursa može se kretati sledećim nizom: politički pritisak da se iskoristi „iznenadna sreća“ – prebrza domaća apsorpcija prihoda – holadska bolest (zaraza). Objasnjenje *efekta holandske bolesti* se može razložiti na tri dijela: dio resursa, dio razmjenljivih dobara (najčešće manufakturisanih proizvoda i poljoprivreda) i dio nerazmjenljivih dobara. Dinamika između ovih djelova dovodi do postepene deindustrijalizacije društva koja smanjuje i zadržava ekonomski rast preko prije svega povećane potrošnje, zbog koje raste relativnost cijena tj. vrijednosti robe na tržištu a sve je to praćeno kretanjem, a najčešće izmiještanjem resursa iz zemlje (Ibid).

Ocrtaćemo i mehanizam koji opisuje cikličini međuiticaj faktora koji oblikuju urbanu sredinu predviđajući rast nezaposlenost (Slika 1).

Slika 1: *Harris i Todaro: model političke distorzije trgovine (Gelb et al. 1991)*

Postoje nalazi koji ukazuju da ukoliko se ekonomija konkurentno i pravovremeno diverzifikuje, ovaj scenario može biti izbjegnut. Ipak Auti (2007) je skeptičan i navodi da samo mali broj vlada zapravo uspijeva da zadrži rast i preokrene iznenadnu sreću u trajni izvor prihoda. To se može ostvariti preko razvoja industije zasnovane na resursima kojima je država bogata, što se može nazvati i npr. „sijanjem nafte“, dakle pravljenjem izvora koji će na duži rok prihodovati ne samo od sirovine već i njenih prerađevina ili industrijskih proizvoda za čiju je proizvodnju ta sirovina potrebna. No, problem u slučaju Crne Gore je taj što „iznenadna sreća“ dolazi, kao što je već rečeno, iz javnog i ličnog zaduživanja usled novonastalih institucionalnih mogućnosti; rasprodajom neobnovljivih resursa (nekretnina i zemlje, zašto ne reći – teritorije). Dodaćemo i to da (po procjenama Centralne banke Crne Gore) „doznake“ iz inostranstva svake godine iznose od 500 do 700 miliona evra. Ako znamo da je to skoro veličina trećine Budžeta, sama ta činjenica se čini dovoljnom da očekujemo neke od opisanih posledica prebrze apsorpcije prihoda. Sredstva koji u sistem

ulaze preko golemih infrastrukturnih projekata poput autoputa, takođe pothranjuju ovaj fenomen. Pogotovo ako uzmemo u obzir i sledeće:

„Neoliberalni koncept postsocijalističke transformacije proizveo je unutrašnje prestrukturiranje elite čija se moć zasniva na partijsko–privatizacionim monopolima, a ne na znanju, sposobnosti i preduzetništvu. Mega – projekti, urbani i drugi, su vlasništvo ove elite i podređeni su logici monopolskog vladanja prostorom i vremenom, ukupnim prirodnim i ljudskim resursima društva. Građani nijesu imali dovoljno sposobnosti ni spremnosti da vrše bitniji uticaj na tempo, smjer i karakter društvenih promjena uopšte, pa ni u domenu planiranja prostora. Očigledno, najveća odgovornost za negativne posljedice urbanih mega – projekata, a i drugih, snose institucije zakonodavne, izvršne i sudske vlasti, koje imaju odlučujuću ulogu, kako u konstruktivnoj fazi i izgradnji društvenog sistema, tako i u regulatorno organizacionoj fazi njegovog funkcionisanja“ (Vukićević, 2016: 38, prema Vujović, 2017).

4. Odnosi lokalnog, regionalnog, te globalnog i (re)brendiranje gradova

Postsocijalistički period, obilježen principima neoliberalizma, globalizma i „evropeizacije“, te izlaskom Crne Gore iz državne zajednice sa Srbijom, donosi potpuno novo restrukturiranje – kako interesno-organizacijskih tako i prostornih – pozicija, uređenja i identiteta na lokalnom, državnom i globalnom nivou. Ovi odnosi su isprepleteni i mogu se kretati u više smjerova, uzimajući u obzir kontekst: gradova ponaosob; mreže gradova; Južne, središnje ili Sjeverne regije (geografsko/administrativna podjela); državnog nivoa; jugoistočnog evropskog regiona ili šireg globalnog poretka. U ovom poglavlju zadržaćemo se na nekim uopštenim sličnostima postsocijalističke transformacije gradova, zatim ćemo se osvrnuti na odnose i pozicioniranja u mreži gradova u Crnoj Gori; tumačenju distribucije kapitala u pojedinim regijama i gradovima, a kroz neke primjere će se govoriti o novom identitetu, odnosno postsocijalističkom (re)brendiranju gradova.

Čini se da je neoliberalni pristup postsocijalističkoj transformaciji (tačnije – primat kapitala i ličnog profita u odnosu na socio-prostorno planiranje) svugdje proizveo slične efekte. Promjene u snazi i prestrukturiranju djelovanja društvenih aktera odigrale su značajnu ulogu u socioprostornim transformacijama. Usled nedostataka dugoročnih strategija planiranja gradova i njihovih okolina dolazi do nedovoljno promišljenih rješenja i vrlo čestih prostornih intervencija (Svirčić Gotovac, 2016). U ovom kontekstu došlo je do smanjenja važnosti javnog prostora i uticaja javnosti (građana) na urbanizam grada i suburbije, što je jedno od ključnih obilježja postsocijalističke transformacije (Vujović, 2017). Usled određenih urbanističkih praksi, posebno džentrifikacije (Marinković, Ristić, 2014), prostor suburbije većih post-socijalističkih gradova naročito je zanimljiv za analizu. Promjene na njemu su tekle na sledeći način: „Suburbane zone, koje su prethodnom periodu bile rezervisane isključivo za izgradnju stambenih naselja i proizvodnih pogona, na početku druge decenije tranzicije postaju

atraktivne za realizaciju klastera moderno opremljenog kancelarijskog prostora, hipermarketa i velikih tržnih centara“ (Petrović, 2009: 230). Sa druge strane, kao što je to slučaj i u Podgorici, na rubu grada imamo cijela novoizgrađena stambena naselja bez adekvatne infrastrukture. Zbog toga se stanovanje u blizini različitih šoping molova (koji zamjenjuju *stvarnu neopremljenost*) čini privlačnijim, što dodatno učvršćuje promovisanje neoliberalnih i potrošačkih vrijednosti (Svirčić Gotovac, 2016) putem kojih se pothranjuje nastavak takvog modela razvoja grada. O tome govori i „trgovinski fetišizam“ odnosno činjenica da se Podgoričani sve više identifikuju sa prestižnim trgovačkim centrima (Delta City) obilježenim „kičerskim gigantizmom“ (Samardžić, Živković, u Svirčić Gotovac, Šarović, ur. 2016).

Za Podgoricu je takođe karakteristično da se razvija uz procese centralizacije i hijerarhizacije, zbog kojih ostali gradovi i naselja u crnogorskom sistemu postaju potpuno zavisni od tih procesa. Iz Sjeverne i središnje regije Crne Gore stanovništvo se masovno premješta u glavni grad. Nešto je bolja situacija samo u Južnoj regiji, u kojoj važniji gradovi ne gube stanovništvo i gdje je prisutan porast stanovništva (Budva, Bar, Herceg Novi) (Vujović, 2017).

Paradigmatičan primjer novijeg razvoja crnogorskih primorskih gradova (putem jednog oblika džentifikacije) može se naći u Tivtu. Naime, na mjestu vojne fabrike „Arsenal“ izgrađeno je elitno turističko naselje i marina „Porto Montenegro“ (Slični projekti karakterišu i druge gradove: „Porto Novi“, „Luštica Bay“, „Dukley Garden“ itd.). Tivat time dobija lice modernog i otmenog ljetovališta. No, sem imidža, koliko stvarnu korist građani imaju od tog naselja teško je reći. Osim što je sadržina ugovora o privatizaciji Arsenala ostala tajna, ne zna se čak ni koliko su iznosile naknade za komunalno opremanje tog rizorta (zbog čega je dvoje gradonačelnika podnijelo i ostavke). Nadalje, po uredbi Vlade Crne Gore i Zakonu o porezu na dodatu vrijednost (PDV), turistički objekti te kategorije plaćaju porez po sniženoj stopi od 7%, pored toga, od akciza za gorivo su oslobođeni. Povlašćenost ovog rizorta u nekim slučajevima ide čak i do nivoa eksteritorijalnosti (sopstvena carinska agencija, mogućnost uplovljavanja teško naoružanih jahti itd.). Poređenja radi, ribarima (17 plovila/preduzeća) se akciza na gorivo (oko 60% ukupne cijene) komplikovanom procedurom naknadno umanjuje za oko 20 %. Istim tim ribarima više nije dozvoljeno da vežu svoje brodove (pored marine Porto Montenegro) gdje su oduvijek bili usidreni. Širenje ovog kompleksa, što uključuje i izgradnju luksuznih stanova sa pripadajućom infrastrukturom i sadržajima, donosi povećanje dažbina i troškova života, što potiskuje stanovništvo čak i iz šireg pojasa novog „centra“. Iako su, dakle, ovakvi projekti po mnogo čemu štetni za grad kao zajednicu, oni svoj legitimitet uspijevaju da zadobiju samom svojom impozantnošću, pa čelnici grada i države s ponosom ističu dostignuća ovih projekata i dobru saradnju „sa svojim prijateljima“ iz npr. Azerbejdžana ili Arapskih Emirata. Ovo je moguće zbog stanja sociokulturnog kapitala u Crnoj Gori, pogotovo njegovih kulturnih, odnosno vrijednosnih aspekata, koji su, kao što je već rečeno, pod velikim uticajem neoliberalizma. I ostale neformalne institucije (povjerenje, reciprocitet,

solidarnost, participacija) koje čine sociokulturni kapital slabe usred migracija, i stvaranja geografije rasutosti (Marinković, Ristić, 2014), kao i posljedica džen-trifikacije kao *predatorske urbanističke prakse* (Harvi, 2013: 86). Osim toga, ovakvi projekti se, po pravilu, realizuju na višem (državnom) nivou, odnosno u Podgorici – gdje je smještena političko-ekonomska elita, što je krucijalna pre-preka bilo kakvom aktivizmu ili participaciji u urbanom planiranju.

Očevidno je da navedeni procesi uslovljavaju porast nejednakosti između pojedinih djelova grada, a te se razlike manifestuju i između samih gradova i regija u okviru države. U Crnoj Gori te razlike se pokazuju kada se uporedi Sjeverna, srednja i Južna regija. To je posebno uočljivo ako poredimo broj siromašnih građana u naznačenim regijama: geografski gledano, najugroženiji su stanovnici sjevera Crne Gore čija stopa siromaštva iznosi 19,3%, i gdje živi 45% siromašnih. U centralnoj regiji gdje je stopa siromaštva 10,8%, živi oko 19% siromašnih. U Južnom dijelu Crne Gore, gdje je stopa oko 8,8% živi oko 19% siromašnih. I brojni drugi pokazatelji ukazuju na zaostajanje Sjevernog regiona (dohodak po glavi stanovnika, emigracija isl.) (Ćeranić u Svirčić Gotovac, Šarović, ur. 2016: 117; Ćeranić prema Vujović, 2017). Razlike nijesu očigledne samo između regija, nego i između pojedinih gradova koji pripadaju istoj regiji. Primjera radi, usporeniji je razvoj Nikšića i Cetinja u odnosu na Podgoricu. Nikšić je u socijalističkom periodu bio industrijski centar i predstavljao industrijsko središte cijele Crne Gore, međutim, kao što je to situacija i u drugim državama, najgore su prošla upravo industrijska središta (Vujović, 2017).

Zanimljivo je da i grad Nikšić, iako nije atraktivan za investicije, sve više oslikavaju određene neoliberalne prakse. To se najviše ogleda u zamjeni ili adaptaciji istorijskih simbola grada. Pa je tako uz prvu modernu građevinu (Kino 18. septembar/Radnički univerzitet) dograđen metalni tržni centar, iako je ova zgrada danas u funkciji gradskog pozorišta. Nedaleko, ulazeći u prostor gradskog parka i dijeleći ogradu sa Dvorcem kralja Nikole, nikao je još jedan tržni centar od istog (tipičnog) materijala. Takođe, ima naznaka da će autentična i popularna nikšićka pijaca biti pretvorena u parking još jednog tržnog centra. Čuvenim Korzom je dozvoljeno kretanje automobilom, a drvoredi lipa (koje su posadili Oslobođioci nakon Balkanskih ratova) su zamijenjeni „američkim tulipanerima“. Ogromni kompleks Doma revolucije uskoro će dobiti svoje novo (džentifikovano) lice – sa posve komercijalizovanom namjenom. Preko puta njega, prepoznatljiva zgrada pozorišta je srušena, a na njoj je sazidan veliki i bezličan poslovno-stambeni objekat. Očigledno je čemu služi ovakva *ekonomija simbola i brendiranje grada* (Petrović, 2009) i kakvu poruku gradska uprava šalje, ali nameće se pitanje, s obzirom na već opisano stanje nikšićke privrede, kome su namijenjeni svi ti komercijalni sadržaji. Odgovor vjerovatno dijelom leži u činjenici da više od 5000 (po podacima Kancelarije gradonačelnika) ljudi živi na relaciji Podgorica – Nikšić, te da sve veći broj mladih odlazi u inostranstvo da radi sezonske poslove. Trenutno se u Nikšiću gradi oko 1100 stanova a, po nekim izjavama investitora datim na lokalnoj televiziji (u nedostatku

naučnih istraživanja na ovu temu), kupci su u najvećem dijelu upravo oni koji su zaposleni u Podgorici i procjenjuju da je u prosjeku za trećinu jeftinije skućiti se u Nikšiću. Iako se na tu cijenu kasnije nadodaje svakodnevno putovanje do posla u Podgorici. Što je još jedan argument koji ide u prilog tezi da *davanje prednosti prvom gradu* ima niz socio-prostornih implikacija i za širu okolinu i (ne)ravnomjerni regionalni razvoj uopšte.

4.1. Problem prvog grada

Uprkos tome što je trend decentralizacije već duže vrijeme izražen i u porastu kako u razvijenim, tako i u zemljama u razvoju (Todaro, Smit, 2006), svjedoci smo monocentričnosti i sveobuhvatnosti centralizacije Crne Gore (Ćeranić u Svirčić Gotovac, Šarović, ur. 2016). Monocentričnost se ogleda u *davanju prednosti jednom gradu*. Što znači da: „najveći ili „prvi“ grad zemlje prima neproporcionalno velik udio javnog ulaganja i poticaja za privatno ulaganje u odnosu na drugi grad zemlje ili druge manje gradove. Kao rezultat toga, prvi grad prima, na neproporcionalan i neučinkovit način, veliki udio stanovništva i ekonomske aktivnosti“ (Todaro, Smit, 2006: 303). Ovo je često prouzrokovalo znatnu štetu i po ekonomiju i po demokratiju (Todaro, Smit, 2006: 310). Takođe, to je često simptom ekonomije usmjerene na *traženje rente*, podrazumijevajući teškoće u poslovanju u vidu „neophodnosti“ korupcije i mita da bi preduzeća funkcionisala (Todaro, Smit, 2006). Centralizam ovog tipa može se smatrati:

„oblikom zamke nerazvijenosti, od koje se može u potpunosti pobjeći samo uz povrat demokratske vladavine, uz bolju ravnotežu poticaja kako bi se natjecalo za izvoze, kao i za domaću potrošnju. Demokratija ne eliminira političke koristi lokacije u glavnom gradu države, ali dok se lobisti još uvijek okupljaju u političkom glavnom gradu, poticaj da proizvodnja postane previše koncentrirana tamo je vjerovatno manja. Nadalje, slobodna štampa uglavnom razotkriva korupciju i stvara pritisak javnosti da se ona iskorijeni, kako je nedavno iskustvo u mnogim demokratizirajućim zemljama u Južnoj Americi i Istočnoj Aziji jasno pokazalo“ (Todaro, Smit, 2006: 310),

U suprotnom, usled nesmjernosti vlasti, i nastavka koncentrisanja moći, ove prakse vremenom bivaju okamenjene raznim formalnim normama i počinju da crpe svoju snagu upravo iz institucija, odnosno iz onoga što bi trebalo da ograničava takve prakse.

Podgorica je na vrhu piramidalne organizacije crnogorskih gradova i drugih naselja, stoga se Crna Gora može okarakterisati i kao *urbocentrična* (Vujović, 2017). Podgorica danas, kao državni i regionalni centar Crne Gore zahvata oko 1500 kilometata kvadratnih, odnosno 10,7% crnogorske teritorije. Na toj površini živi 187.085 stanovnika, što predstavlja 30% ukupnog crnogorskog stanovništva. Na tom prostoru je najveća distribucija kapitala kao i kontrolnih funkcija i mjesta odlučivanja (Ibid). Svi profitabilniji poslovi smješteni su u Podgorici, ili pak, u smislu usmjeravanja profita ili određenih interesnih uticaja, zavise od Podgorice. Takav trend potvrđuju i određeni podaci: „Dok konkretna

zarada u Cetinju iznosi 300 evra, ona je u Nikšiću 462 evra, a u Pogorici 535 evra. Te razlike postaju još očiglednije ako uporedimo indeks razvijenosti koji za opštinu Cetinje iznosi 74,95, za Nikšić 95,03, a za Podgoricu 141,13 (Strategija regionalnog razvoja Crne Gore za period 2014–2020, 2014)“ (Vujović, 2017) Usled čega su neki autori skloni da ovakvo koncentrisanje novca i moći u glavnom gradu nazovu i procesom *podgorizacije* Crne Gore (Svirčić Gotovac, 2016).

5. Zaključak

Pitanje institucije tržišta, postsocijalističke transformacije gradova i njihovog međusobnog preoblikovanja, višeslojno je i komplikovano. Taj problem svakako da prevazilazi obim ovog rada i zahtijeva mnogo veću pažnju. Ipak, moguće je uopštiti nekoliko teorijskih i praktičnih implikacija iz prethodnog teksta.

U novoj ekonomskoj sociologiji i novom ekonomskom institucionalizmu mogu se naći dobre polazne osnove za izučavanje uticaja ekonomskih pretpostavki na urbani razvoj. No, za stvaranje šire slike i razumijevanje ovih *preoblikujućih* odnosa potrebno je izaći iz metodološkog individualizma (koji je dominantan u ovim pristupima), te preći sa mezo nivoa analize (npr. izučavanje pozicija unutar društvenih mreža) i sagledati mogućnosti konstituisanja kolektivnog interesa u specifičnoj konstelaciji odnosa kulturnih, ekonomskih i socijalnih činilaca na makro nivou. Ovi odnosi dobijaju svoj oblik i svakodnevno ispoljavanje u prostoru i modelu urbanog razvoja. Stoga, posebno je korisno u analitički okvir uvrstiti saznanja i principe regulacionog (makro-nivo) pristupa, koji je pri izučavanju svakodnevnih ispoljavanja ovih međuodnosa kompatibilan sa prethodnim. Ovakav konceptualni okvir, i dubinsko razumijevanje ove teme, zahtijevao bi i kompleksnu kombinovanu metodologiju koja bi podrazumijevala izvlačenje zaključaka iz kvalitativnih (analiza propisa i dokumentacije) i iz kvantitativnih podataka (s jedne strane, upitnika na osnovu koga bi se moglo saznati stanje sociokulturnog kapitala, percepcija kolektivnih interesa, akcija, itd; a sa druge, stanje ekonomskih pokazatelja), iza čega bi sledilo izvlačenje metazaključaka iz svih vrsta podataka.

No, i na osnovu lako dostupnih podataka, koji se sreću u radu, moguće je zaključiti da u nedostatku politike ravnomjernog razvoja dolazi do pojačane polarizacije i promjene u regionalnim razlikama. Ekonomska i politička elita igraju presudnu ulogu na urbanističke prakse, koje u mnogome određuju prirodu institucije tržišta, kao i ukupni društveno-ekonomski razvoj. Podgorica, koju karakteriše sve veća koncentracija kapitala i mjesta odlučivanja, doživjela je više socio-prostornih promjena od ostalih gradova. Potom su tu primorski gradovi, ali su te promjene na svojstven način prisutne i u ostalim djelovima Crne Gore. Postsocijalistička transformacija, po neoliberalnom modelu, je donijela povećanje društvene diferencijacije i segregacije. Primjetno je i gubljenje identiteta gradova, te velike kako untrašnje, tako i migracije ka Zapadnom svijetu.

Područje za reformu je vladina politika postavljanja cijena, poreza i subvencija, koja prouzrokuje gubljenje (prostornih) resursa i ohrabruje neodržive modele razvoja. Građani imaju malo koristi od rasta na osnovu stranih investicija, dok su socio-prostorne negativne posledice sve više osjetne. Usled velike javne zaduženosti, te preurbanizovanosti Podgorice i primorskih gradova, uskoro neće biti moguć rast na osnovu potrošnje, urbanizacije i javnih rashoda. Takav model akumulacije kapitala inače je prepreka razvoju privrede; prouzrokuje prostorne i ekološke probleme; a na socijalnom planu ga karakteriše isključenost većine i povlašćenost malog broja građana, ili pak stranih investitora. Decentralizacija, odlučivanje na lokalnom nivou, veća participacija i aktivizam građana mogli bi da riješe veliki dio ovih problema.

L i t e r a t u r a

- Atkinson, G., Dietz, S., Neumayer E. eds. (2007). *Handbook of Sustainable Development*.
- Bojanić, P., Mladenović, I. prir. (2010). *Institucije i institucionalizam*. Beograd: Službeni glasnik.
- Babović, M. (2010). O dometima i ograničenjima nove ekonomske sociologije kapitalizma. *Sociologija*, Vol. LII, No.1, (97–105).
- Coase, R. H. (1988). *The Firm, the Market, and the Law*. Chicago: University of Chicago Press.
- Ćeranić, G. (2013). Sociološka analiza preduzetništva u postsocijalističkoj Crnoj Gori (neobjavljena doktorska disertacija). Univerzitet u Crnoj Gori, Filozofski fakultet u Nikšiću.
- Đorić, G. (2018). Poželjne forme tržišne ekonomije među društvenim klasama u Srbiji, *Sociologija*, Vol. LX N° 3. 614–634.
- Harvi, D. (2013). *Pobunjeni gradovi*. Novi Sad: Mediteran publishing.
- Harvi, D. (2012). *Kratka istorija neoliberalizma*. Novi Sad: Mediteran publishing.
- Ignjatović, S. (2011). *Socijalni kapital: od akademskih rasprava do javne politike*. Beograd: Institut društvenih nauka
- Lazić, M. (2011). *Čekajući kapitalizam. Nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*. Beograd: Službeni glasnik.
- Lučev, J., Babić, Z. (2013). Tipovi kapitalizma, ekspanzija neoliberalizma i socijalni učinci u baltičkim zemljama, Sloveniji i Hrvatskoj: komparativni pristup. *Revija za socijalnu politiku*, god. 20, br. 1, 1-20.
- Marinković, D. i Ristić, D. (2015). Konstrukcija saglasnosti: svakodnevnica i prostorne strategije neoliberalizma. *Sociologija*, Vol. LVII, N° 1
- Nedučin, D. (2014). *Postsocijalistički grad – promena društvene i prostorne strukture Novog Sada u periodu tranzicije (neobjavljena doktorska disertacija)*. Univerzitet u Novom Sadu; Tehnički fakultet u Novom Sadu.
- North, D. (1990). *Institutions, institutional change and economic performance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nee, V. and Swedberg, R. (Eds.) (2005) *The Economic Sociology of Capitalism*, New Jersey: Princeton University Press.

- Patnam, R. (2008). *Kuglati sam. Slom i obnova američke zajednice*. Novi Sad: Mediteran publishing.
- Petrović, M. (2009). *Transformacija gradova: ka depolitizaciji urbanog pitanja*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja u Beogradu.
- Petrović, M. (2014). *Društvo i gradovi: između lokalnog i globalnog*. Beograd: Čigoja štampa, Institut za sociološka istraživanja u Beogradu.
- Polanji, K. (2003). *Velika transformacija: politička i ekonomska ishodišta našeg vremena*. Beograd: Filip Višnjić
- Svirčić Gotovac, A. i Šarović, R. ur. (2016). *Tranzicijska preobrazba glavnih gradova, Zagreba i Podgorice, kao sustava naselja: bilateralni projekt između Hrvatske i Crne Gore (2015–2016)*. Zagreb: Biblioteka Znanost i društvo (38). Institut za društvena istraživanja u Zagrebu.
- Vujović, S. (2017). Socioprostorna analiza Podgorice i njene okoline u postsocijalizmu, *Sociološka luča* XI/1, 33–59.
- Vukićević, S. at. al. (2016). *Postsocijalizam: Crna Gora – Rusija (1990–2015)*. Nikšić: Institut za psihologiju i sociologiju.
- Štulhofer, A. (2000). *Nevidljiva ruka tranzicije. Ogledi iz ekonomske sociologije*. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo, Filozofski fakultet, Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
- Todaro, M. P., Smith, S. C. (2006). *Ekonomski razvoj*. Sarajevo: Šahinpašić.